

|    |       |         |                |     |              |       |
|----|-------|---------|----------------|-----|--------------|-------|
| ТМ | Г. XX | Бр. 1-2 | Стр. 135 - 143 | Ниш | Јануар - Јун | 1997. |
|----|-------|---------|----------------|-----|--------------|-------|

UDK 234.27:165.72

Prethodno saop { tewe

Љубинко Милосављевић

Primeno: 27.04.1997.

Филозофски факултет, Ниш

## NAJZNA ^AJN I JA JERES NA BALKANU Ci qevi i smisao bogumi lskog nihilizma

### Rezime

Bogumi lska jeres nastala je u X stole}u u Bugarskoj i ubrzo se pro-  
{ i rila najpre po Balkanskom poluostrvu (u Srbiji, Dalmaciji, Bosni) a  
potom, pod drugim imenima, zahvati }e severnu Italiju i ju`nu Fran-  
cusku. Ovaj verski i socijalni pokret potresa }e dr`ave i crkve sve negde  
do XV stole}a i ima }e dalekose`ne posledice po budu }u etni~ku i reli-  
gijsku mapu Balkana. Nastalo kao protest protiv vladaju }ih vrednosti u  
vizantijskoj civilizaciji, bogumilstvo je bilo osobeni vid wihovog  
dovo }ewa u pitawe, poku{aj teme qnog negi rawa, poni{tavawa. Ci q ovog  
rada je da, po sa`etom izlagawu istorijata bogumi lskog pokreta i osnov-  
nih stavova wegove doktrine, propita svrhu i smisao bogumi lskog upor-  
nog nastojawa ni{tewa teme qih vrednosti vizantijske civilizacije.

Kqu~ne re~i: Vizantija, Balkan, Bogumili, jeres, nihilizam

U ovom radu `elim da skrenem pa`wu na paradoksalnost  
sudbine bogumila, za koju verujem da je proiza{la iz same wi-  
hove teologije, iz negovawa anarhisti~kog i nihilisti~kog od-  
nosa prema postoje }em. Paradoksalnost bogumi lskog fatuma u  
tome je {to se o wima (sli~no kao i o Hazarima) ne zna na os-  
novu tragova koje su sami ostavili, ve} na osnovu svedo~anstava  
drugih, u ovom slu~aju iz izve{taja wihovih protivnika, {to  
po pravilu zna~i da ta svedo~anstva nisu sasvim pouzdana, ~ak  
je verovatnije da su tendenciozna. Tekst koji sledi poku{aj je  
da se obrazlo`i teza po kojoj je bogumi lski nihilizam pro-  
istekao iz wihove teologije ali i da je bogumi lsko bes-

tragovno is-eznu}e logi-na konsekvencia wihovog nihilizma.

Bogumilstvo je nastalalo na balkanskom religijski trusnom tlu negde oko sredine X stole}a i to u vreme intenzivirane hristijanizacije slovenskih naroda. Samo vek kasnije (1054), na istom tom tlu pretvor i}e se naprslina nastala unutar hri { }anstva u raspuklinu, pa }e ono, pored ostalih oznaka za svoju podvojenost, dobiti i geografske odrednice (isto-no i zapadno), koje kao da upu}uju na principijelnu nespojivost udaquju}ih delova nekada {we celine. Bogumilska jeres pusti}e korene najpre u Bugarskoj i Makedoniji, da bi se zatim {irila i na istok i na zapad, pod drugim imenima i sa delimi-no izmewenim nazorima.

Ova jeres }e poku {ati da se odoma}i u Srbiji, gde joj tlo nije bilo naro~ito pogodno, jer su i dr`ava i crkva bile dobro organizovane. Uz to, bogumili su nai {li na izuzetno odlu-no suprotsavqawe velikog `upana Stefana Nemawe. Pripadnike ovog verskog i socijalnog pokreta pamte pisani srpski dokumenti iz tog doba kao baune, pod nazivom koji je verovatno tada imao pogrdno zna-ewe. U Bosni }e sledbenici popa Bogumila delovati gotovo nesmetano nekoliko vekova pod imenom patareni, koje su im dali katolici iz Dubrovnika, dok su oni sami sebe nazivali "hristijani". Sporno je u nauci ostalo poreklo ovog imena. Jedni smatraju da ime pataren poti-e od naziva jednog kvarta u Milanu, drugi pak misle da ovaj naziv dolazi od imena oblasti u Maloj Aziji.

Pripadnici ove sekte negde }e biti nazivani "katari", {to na gr-kom zna-i ~isti. U ju`noj Francuskoj ovi dualisti~ki jeretici nosi}e ime albi`ani, po gradu Albi, gde im je bilo sredi {te. Istoj sekti pripadaju i valdezi, koju je 1176. godine osnovao lionski trgovac Petrus Valdus.

Obe crkve, isto-na i zapadna, koje }e se u me|uvremenu sve vi {e polarizovati, imale su pune ruke posla u obra-unavawu sa zajedni-kim protivnicima. Pri tom su jeretici na zapadu znali za svoje prauzore na istoku. "Na zapadu Bulgarus, bolgre i bourge ozna-ava krivoverca uop {te i to je postao dosta ra {iren termin". ( }orovi}, 1940; 180) Dakle, sa pojavom bogumila i {irewem wihovog nauka na zapad i istok, veliko geografsko podru-je, sve od Jermenije do Francuske, odnosno, od Mramormog mora do Rajne, Laman {a i Pirineja bilo je inficirano sekta {kim duhom, zahva}eno pobunom protiv oficijelnih crkava. Razlo`no se smatra da u slovenskom svetu, od bogumila i husita, nije bilo ve}ih verskih disidenata.

Bogumilstvo se odlikovalo pesimisti-kim ose}awem sveta ali i negatorskim, nihilisti-kim odnosom prema crkveno-

dr`avnom establi {mentu. Takav odnos prema socijalnom okru`ewu mogao bi se tuma~iti kao vid reakcije paganstva na sprovo|ewe procesa hristijanizacije, ali i kao pobuna slovenskih novohri { }ana na odstupawa od na~ela i prakse izvornog hri { }anstva. Pri tom, naravno, ne treba gubiti iz vida da su uzori za bogumile bili pavlikijanci (sledbenici svetog apostola Pavla), jermenski dualisti koje su vizantijski carevi nasqavali u Trakiji. Prema nekim izve {tajima, pavlikijanci }e se na bugarskom tlu odr`ati znatno du`e od bogumila. Dok sledbenici popa Bogumila prestaju da postoje negde sa turskim osvajawem Balkana u XIV stole}u, pavlikijanaca }e biti ~ak do XVIII veka.

Za { to su bogumili, taj "pokret narodnog nezadovoljstva", "u~ewe odricawa i prekora", kako ga naziva Vladimir }orovi}, ili "narodni pokret otpora", { to za wega veli Obolenski, do { li u situaciju da se o wima ne zna ni { ta na osnovu autentinih dokumenata ve} ponajvi {e iz pisma patrijarha Teofilakta Lakapina, upu}enog negde izme}u 933 i 956. godine bugarskom caru Petru (927-969) i naro~ito iz "Slova protiv jeretika" wihovog qutog protivnika, prezvitera Kozme, koje je nastalo oko 972. godine? Kako i za { to se desilo to da od bogumila na balkanskom tlu ne ostane nikakav stameniji trag, vremenski trajniji dokument? Ne samo da u Bugarskoj i Makedoniji, kolevkama bogumilstva, nema o~uvanih crkvenih grajevina, ~ak ni wihovih ostataka, ve} ih tako}e nema ni u Bosni, gde je nekoliko stole}a postojala takozvana "bosanska crkva", koja je jedina u sredwekovnoj Evropi bila nezavisna i od Rima i od Carigrada. Izgleda da sem dva toponima (Babuna planina u Makedoniji i Babun-potok u Hercegovini) ne postoje drugi autentini tragovi koji ~uvaju uspomenu na privr`enike ove vere.

Kako je onda mogu}e da jedan prevratni~ki pokret koji je te`io teme qitoj izmeni sveta i time zadao dosta muka tolikim dr`avama i crkvama, sem nekih ideja u ~iju se autentiniost mo`e sumwati, ne ostavi za sobom dubqe i druga~ije tragove? Odgovor na ovo pitawe mogao bi biti kratak i naizgled jednostavan. On bi glasio da je bogumilsko bestragovno is~eznu}e posledica onoga { to, u nedostatku adekvatnijeg termina, nazivam bogumilskim nihilizmom.

Sam pojam nihilizma odredi}u najjednostavnije mogu}e, po { av { i od jednog Ni~eovog iskaza za koji mi se ~ini da poga}a su {tinu stvari. I sam vatreni zagovornik nihilizma, Ni~e se na jednom mestu pita { ta zna~i nihilizam i odgovara - "...da najvi {e vrednosti gube svoju vrednost..." Ukoliko usvoji-

mo ovo jednostavno odre|ewe nihilizma, preostaje nam da se pitamo kako bogumili sagledavaju vrednosti. Me|utim, tu se sada javqa jedna nepremostiva te{ko}a koja proishodi otuda {to ne raspola`emo autenti~nim formulacijama wihovih aksiolo{kih stanovi{ta ve} ih dobijamo iz druge ruke, u ovom slu~aju iz izve{taja wihovih protivnika koji umeju ne samo da karikiraju suparni~ka stanovi{ta ve} i da ih prikazuju kao besmislena.

Pitawe je na kojim teorijskim i teolo{kim premisama po~iva bogumilski nihilizam, kako se ispoqava i koje sve vrednosti dovodi u pitawe? Bogumili, koje su po svoj prilici predvodili veoma u~eni teolozi iz reda otpalog pravoslavnog sve{tenstva, u svojoj teozofiji su obnovili dualisti~ka na~ela koja su, uporedo sa hri{}anskom teologijom, `ivela u srodnim sektama poznatim uglavnom na Istoku, kakve su bili pavlikijanci, masalijani, manihejci i znatno pre wih anti~ki gnostici. Iako je spoqa gledano bogumilska jeres veoma bliska hri{}anstvu, ona je istovremeno po izvesnim stavovima svoje teologije veoma udaqena od wega, tako da se za wu ne smatra da predstavqa hri{}ansko otpadni{tvo, varijantu hri{}anstva ve} ne {to sasvim posebno.

Svim spomenutim srodnim sektama je kosmolo{ki dualizam zajedni~ka teolo{ko-teorijska odrednica. Manihejsko verovawe u postojawe dva na~ela, carstvo svetlosti i carstvo mraka, Ormuzd, princip dobra i Ariman, prauzor sveg zla, prisutno je, uz izvesne modifikacije, i u bogumilskom na~inu mi{qewa. Sa hri{}anima wima je zajedni~ko prihvatawe Novog zaveta, ali za razliku od hri{}ana, oni ne prihvataju Stari zavet kao sveti spis. Budu}i da su i sami zagovornici kosmolo{kog dualizma, bogumili veruju da je sve vidqivo |avolova tvorevina, produkt bo`jeg starijeg sina Satane, nosioca zla, a da je dobro u{lo u svet sa mla|im bo`jim sinom, Hristom. Iz ovog osnovnog stava proiza{lo je bogumilsko u~ewe o potrebi negirawa svega materijalnog, telesnog, plotskog kao |avoqeg dela, {to sam, u nedostatku adekvatnijeg izraza, nazvao bogumilskim nihilizmom.

Ako svoju teorijsku osnovu bogumilski nihilizam ima u u~ewu o dualisti~kom ustrojstvu sveta, on je snagu i strast dobijao iz `eqe za negacijom vladaju}ih obrazaca hri{}anske, u ovom slu~aju vizantijske civilizacije. Vrednosti ove civilizacije dovodili su bogumili u pitawe u svim segmenima wenoga ispoqavawa. U teologiji su, nasuprot hri{}anskom re{ewu, poku{ali prona}i svoj odgovor na problem prisustva zla u svetu, u politi~koj teoriji su opovrgavali u~ewe o bo`anskom

poreklu vlasti, dok su u svakodnevnom, praktičnom životu demonstirali sopstveni puritanizam i to znatno pre nego što su egleski protestanti u XVI stoleu od potrebe za čistunstvom stvorili teološku doktrinu.

Svojim dualističkim objašnjenjem sveta, njegovog porekla i ustrojstva, bogumilski svetnici, koji su po svoj prilici bili i veoma ušeni i vrlo dovrativi ljudi, rešavali su zapravo jedan filozofski problem koji je se i pre i posle njih susretati u istoriji filozofskog mišljenja. To je problem evidentnog prisustva zla u svetu, uz istovremeno uverenje da je bog izvor svega savršenog, te da je svet, pojavni i nepojavni, njegovo delo.

Opredequjući se za kosmološki dualizam kao pristup saznanju sveta, naime njegovog objašnjenja, bogumili su imali utisak da su rešili problem bogopostojanja i istovremenog prisustva zla u svetu. Bog je bio oslobođen odgovornosti za postojanje zla, ali, za ovakvim rešenjem problema sledile su izvesne pogubne konsekvence. Uverenje da je materiju i božansko telo stvorio Javo, te da je sve vidljivo njegova tvorevina, bogumili su zapali u nihilistički bezizlaz, jer je, sledstveno tom stanovištu, morati da negiraju vrednost svega materijalnog, vidljivog, telesnog, putenog. Njihov asketizam nije proishodio iz osećanja potrebe za traženjem prave mere već je bio konsekvencija njihovog dualističkog polazišta. Međutim, to polazište se izabiralo kao vid reakcije na luksuz i sjaj vizantijske civilizacije. Na ovaj način reagovali su, po pravilu, pripadnici onih socijalnih slojeva kojima je taj luksuz bio nedostupan.

U svom asketizmu i puritanizmu bogumili su išli toliko daleko da su negirali brak i polno opštenje, što bi u krajnjoj liniji, dosledno i univerzalno primenjeno, vodilo negaciji života, ponikavanju mogućnosti njegovoga zaživljavanja, trajanja i tradicionalnog ispoljavanja. Gotovo čitav jedan milenijum kasnije, na sličnu ideju, u svom pesimističkom nazoru na svet, došao je J. openhauer. On je uveren da je svet pakao a da je život patnja i bol, pa je zato nevredan življenja, što znači da život treba ni mawe ni više nego negirati i to na najjednostavniji i najbezbolniji način, uzdržavanjem od rađanja.

Svoje nihilističke pozicije držali su bogumili i u oblasti političke teorije. Ovde se kao osnovna meta njihovog osporavanja našlo uverenje o božanskom poreklu vlasti, dominantno sredovekovno socijalnoteorijsko uverenje koje se negovalo i u istom i zapadnom hrišćanstvu. Vládajućoj teoriji božanske monarhije bogumili su suprotstavljali jedan

zdravorazumski, racionalisti~ki argumenat koji je ukazivao na to da institucije kao qudske tvorevine ne mogu funkcionisati po bo`anskim ovla{ }ewima. Time su bogumili udarali na osnove ustrojstva vlasti u Vizantiji i zemqama pod wenim crkveno-dr`avnim uticajem. A ta vlast se utemeqavala, pravdala i odr`avala podse}awem na to da poti~e od boga.

Kosmolo{ki, odnosno eti~ki dualizam bogumila reflektovao se u sferi svakodnevnog pona{awa kao anarhizam i asketizam. I prvi i drugi tip delovawa predstavqali su oblike osporavawa, poni{tavawa obrazaca vizantijske civilizacije, ali je bogumilski asketizam uz to bio i vid negacije, neprihvatawa ovosvetskog ustrojstva. U svojim nastojawima da poni{tavaju obrasce vizantijske kulture, bogumili, bar kako ih opisuje wihov quti protivnik Kozma, su demonstrirali izvesne moralne vrline, pa kod savremenog ~itaoca pre pobu|uju saose}awa i simpatije nego gnu{awe i osudu, {to je svakako bio ciq Kozminih izve{taja. Me|u tim vrlinama posebno imponuje suzdr'anost i skromnost.

Slabosti koje su odlikovale pravoslavno sve{tenstvo nisu ostajale bez bogumilskih reakcije. Za vi{e sve{tenstvo karakteristi~no je bilo gubqewe veze sa vernicima, usled te`we ka bogatsvu, dok je ni`e sve{tentvo bilo sklono po{astima kao {to su lewost, pijanstvo, pqake i pronevere. Upravo takvo pona{awe izazivalo je kod bogumila suprotnu reakciju, podsticalo je puritanizam. Svedo~anstva vele da se bogumilima asketizam ogledao na licu; bili su ubledeli od posta, ali i smerni, krepki, }utqivi. Odlikovala ih je zatim nepokornost vlastima, sklonost da ismevaju stare{ine, kriti~nost prema vlasteli, podsticawe sluga na neposlu{nost prema gospodarima. Bogumili su `enama priznavali izvesnu ravnopravnost, osu|ivali su verske poglavare dok su verske obrede racionalno tuma~ili i upro{ }avavali do krajwih granica.

Me|utim, sem opisa bogumila, koji prema wima mogu izazvati simpatije, ima i takvih koji izazivaju suprotne efekte. Iako im je dr`awe bilo tajno, jer su bili progowena jeres, bogumili su se lako mogli prepoznati. Spoqa gledano bogumil je turoban ~ovek, do nosa pokriven, koji hoda pognute glave i potajno mrmqa molitve. Iz shvatawa da se mo`e moliti svuda i na svakom mestu, proishodi opasnost od pretvarawa svega svetog u profano. Ali, uz skromnost i ~ednost u pona{awu bogumile je odlikovala i velika radinost, koja se dodu{e ogledala i u nepo{tovawu hri{ }anskih praznika. Me|utim, prigovaralo im se da pod pla{tom skromnosti skrivaju vu~ju }ud, oholost duha. Wihov asketizam, borba protiv putenosti i odbacivawe

braka, kadkad se obja{wawa ne `eqom za uzdr `avawem od polnog op{tewa ve} na~inom maski rawa no}nog bludni~ewa. Autori koji navode mogu}nost negovawa la`nog asketizma ne smatraju da je to op{ta odlika pokreta ve} oblik wegove de formacije.

Za razliku od nekih drugih, efemernih pokreta, koji su u Bugarskoj tra`ili vra}awe na paganstvo, bogumili to izri~ito nisu ~inili. Wihovo upro{ }avawe verskog `ivota proishodilo je iz kosmolo{kog dualizma a ne iz `eqe za vra}awem na paganske obredne radwe. Dodu{e, paganstvo je tako je i samo sadr`alo elemente dualisti~ke religioznosti. Pa ipak, mora se priznati da je slovenski `ivaq, meju kojim se sekta javila, imao za sobom skromnu hri{~ansku tradiciju. Tek je jedno stole}e bilo proteklo od po~etka prijema hri{ }anstva, {to zna~i da su uspomene na pagansku pro{lost bile jo{ sve`e. Sama ~iwenica da su komunicirali s bogom, kako je izve{tavao prezviter Kozma, na svakom mestu, u sobi, pored drveta, u {tali, na poqani, indirektno potvr|uje da je ta veza sa paganstvom, slovenskom narodnom religijom bila jo{ veoma jaka. O toj vezi i wenoj snazi na osoben na~in svedo~i stawe u bosanskoj crkvi. Nazivi sve{tenstva u wenoj hijerarhiji bili su slovenski (ded, gost, strojnik, starac) a potom su weni velikodostojanstvenici, negde od XI stole}a, umesto imena utemeqiva~a hri{ }anstva nosili slovenska narodna imena kao {to su Bratoslav, Radogost, Vladimir, Vladislav, Radomir, Ratko, Dragohna i sli~na.

Teologija bogumila, ali i wihova verska praksa, predstavqaju svojevrstu demonstraciju nihilizma. Negiraju}i rasko{ i sjaj vizantijske crkve inicirali su bogumili povratak na oblike izvornog, apostolskog hri{ }anstva, onakvog kako je postojalo u periodu prvih crkvenih op{tina. Wihovo delovanje bilo je mawe vi{e tajno ne samo zbog opasnosti od progona ve} i zbog toga {to su svoje skupove i obrede mogli da vr{e na svakom mestu. Poni{tavaju}i neophodnost vizantiske crkvene rasko{ i i sjaja, sekta{ i su odustajali od potrebe stvarawa crkvenih gralevina, {to je zna~ilo li{iti svet budu}ih arhitektonskih inovacija. To je ujedno zna~ilo uskaratiti budu}nosti trajne, stamene i po{tovawa dostojne materijalnih tragove, samo zbog uverewa da je materija zlo. Dakle, bogumili nisu odustajali od `eqe da grade izuzetne arhitektonske vrednosti zato {to su bili progawani, ve} zato {to je to bilo protivno wihovim teolo{kim pogledima. Oni nisu gradili ni u Bosni i to u doba postojawa bosanske dr`ave i crkve kao jedinstvenog fenomena u sredwevekovnoj Evropi.

Me|utim, u sudbini bogumila ima jo{ paradoksa. Ako je bugumilski svet do`iveo potpuno, bestragovno istorijsko is-~eznu}e, on }e, ali u modi fikovanim oblicima, kao vid verskog smerawa i socijalnog iskustva, nastaviti da `ivi u budu}im verskim zbivawima. Pop Bogumil je, kako na primer smatra Frawo Ra~ki, uveo dva na~ela od ni malo efemernog zna~aja. To su sveop{te sve{tenstvo, odnosno wegova deprofesionalizacija i slobodno tuma~ewe Svetoga pisma kao jedinog izvora vere. (1931; 598) Ova dva na~ela promovisali su bogumili i to dva veka pre lionskog trgovca Petra Valdusa, osniva~a sekte "siromaha iz Loiona" (1170-80).

Bogumili su, zna~i, prvi zapodenuli borbu protiv crkvene hijerarhije i tradicije, koja }e se rasplamsati tek u XVI stole}u i to na prostoru zapadnog hri{ }anstva. Zbog toga bi se mo`da moglo metafori~no re}i da bogumili nisu ostavili nikakvog istorijskog traga, ali su zato zaorali duboku brazdu; anticipirali su versko-socijalne procese i potrebe koji }e eskalirati {est-sedam stole}a kasnije. Ina~e, ve} definitivno podeqeno hri{ }anstvo na isto~no i zapadno ova jeres je "spajala" bar tako i toliko {to je bila opozicija i jednom i drugom, bez obzira da li je delovala pod imenom jednog bugarskog popa ili nekako druga~ije. Time su bogumili svojoj nihilisti~koj poziciji i neobi~noj sudbini pridodali jo{ jedan paradoks; ni {te}i oni su spajali.

#### L I T E R A T U R A

1. A. A. Huseinov - G. Irlic, Istorija etike, Kwi`evna zajednica Novog Sada, N. Sad 1992.
2. Dr Vladimir }orovi}, Historija Bosne, prva kwiga, Srpska kraqevska akademija, Beograd 1940.
3. Dmitri Obolenski. Vizantijski komonvelt, Prosveta, Beograd
4. Georgije Ostrogorski, Istorija Vizantije, Srpska kwi`evna zadruqa, Beograd 1959.
5. D-r Frawo Ra~ki, Bogumili i patareni, Srpska kraqevska akademija, Beograd 1931.
6. Jaroslav [idak, Sudije o "Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu, Sveu~ili{na naklada Liber, Zagreb 1975.

Ljubinko Milosavljević, Niš

## **THE MOST FAMOUS HERESY IN THE BALKANS**

### **Summary**

The bogomilian heresy originated in the tenth century in Bulgaria and very soon it first spread all over the Balkan peninsula (in Serbia, Dalmatia, Bosnia) and later, under different names, it penetrate northern Italy and southern France. As a religious and social movement which had shaken states and churches until as late as the fifteenth century, it had far-reaching consequences upon the future ethnic and religious map of the Balkans. It appeared as a protest against dominant values of the Byzantine civilization and thus it represented a specific form of their reconsideration, an attempt of their fundamental denial and annihilation. The aim of this paper is to give a short summary of the history of the bogomilian movement as well as of the basic beliefs of its doctrine and then to reconsider the purpose as well as the meaning of its firm attempt to annihilate the fundamental values of the Byzantine civilization.